Email:

conference@houghtonstreetreview.com

Website:

www.houghtonstreetreview.com/index.php/conference

© 2026 International Online Conference on Multidisciplinary Academic Research. All Rights Reserved.

Editor-in-Chief:

Dr. Ewelum Johnson Nnadi

Managing Editors:

1.Harold Jan R. Terano

2.Dr. Mandakini Singla

3.Massoud Kaykhaii

FITRATNING “BAYONOTI SAYYOHI HINDI” ASARINING SOTSIOLOGIK METOD ASOSIDA TAHLILI

Muradova Shodiya Zokir qizi
19-umumiy o'rta ta'lim maktabining ona tili va adabiyot o'qituvchisi
https://doi.org/10.5281/zenodo.23268253

Annotatsiya. Maqolada Abdurauf Fitratning Istanbulda nashr etilgan “Bayonoti sayyohi hindi” (“Hind sayyohining bayoni”) asari adabiyotshunoslikdagi sotsiologik metod nuqtai nazaridan tahlil qilinadi. Tahlil uch bosqichda olib boriladi: asar yaratilgan ijtimoiy-tarixiy muhit va muallifning ijtimoiy mavqei; matn ichidagi ijtimoiy tiplar va tanqid yo‘nalishlari; asarning jamiyatdagi vazifasi va qabul qilinishi. Maqolaning asosiy farazi shuki, asardagi “begona ko‘z” usuli (hind sayyohi nigohi) ham badiiy, ham ijtimoiy-siyosiy vazifa bajargan. Faraz asar matni bilan solishtirib tasdiqlanishi kerak bo‘lgan joylar maqolada alohida belgilangan. Shuningdek, sotsiologik metodning cheklovlari ko‘rsatilib, uni badiiy-estetik tahlil bilan to‘ldirish zarurligi asoslanadi.

Abstract. The article analyses Abdurauf Fitrat’s “Bayonoti sayyohi hindi” (published in Istanbul) using the sociological method in literary studies. It examines the social-historical context of the work and the author’s social position, the social types and critical themes inside the text, and the social function and reception of the work. The central hypothesis is that the “outsider’s gaze” of the Indian traveler serves both an artistic and a socio-political purpose. Points requiring verification against the text are marked, and the limits of the sociological method are discussed.

Kalit so‘zlar: sotsiologik metod, Fitrat, “Bayonoti sayyohi hindi”, jadidchilik, Buxoro, begona nigoh, adabiy maydon.

Asar adabiyotda turlicha ataladi: “Bayonoti sayyohi hindi”, “Hind sayyohining bayoni”, ba’zan “Hind sayyohi qissasi”. Tadqiqotlarga ko‘ra Fitrat uni Istanbulda o‘qigan yillarida fors-tojik tilida yozgan va bu asarni ham o‘sha yerda nashr ettirgan.

Sotsiologik metod adabiy asarni jamiyatdan ajratilgan holda emas, ijtimoiy borliq bilan aloqada o‘rganadi. Bu yondashuv uchun asosiy nazariy tayanchlar: I. Tenning “muhit, irq, lahza” nazariyasi; G. Lukachning adabiyot va ijtimoiy borliq aloqasi haqidagi qarashlari; L. Goldmanning ijtimoiy guruh dunyoqarashi bilan asar tuzilmasi o‘rtasidagi bog‘liqlik g‘oyasi; P. Burdyening “adabiy maydon” konsepsiyasi. Metodning tarixiy xavfi ham bor: sovet adabiyotshunosligida u ko‘pincha soddalashtirilib, asar sinfiy mafkuraning aksi deb talqin qilingan (vulgar sotsiologizm).

Fitrat va uning jadid davri ijodi o‘zbek, turk va xorijiy adabiyotshunoslikda keng o‘rganilgan. Xorijiy tadqiqotlarda jadidchilik Markaziy Osiyoda musulmon madaniy islohotchiligi sifatida talqin qilinadi (A. Khalid). Turk tadqiqotchisi F. Açık Fitratning hayoti va ijodini umumiy tarzda yoritgan. Tartu universitetida (2020) himoya qilingan magistrlik ishida jadid adabiyotining mustamlakachilikka qarshi jihatlari o‘rganilgan. Ukrain tadqiqotchisi V. Lyulka (2025) Fitratning Istanbuldagi davri va ilk asarlariga to‘xtalgan. Bu ishlarda “Bayonoti sayyohi hindi” ko‘pincha boshqa asarlar bilan birgalikda eslatiladi, asarni sotsiologik metod nuqtai nazaridan alohida, tizimli tahlil

Email:

conference@houghtonstreetreview.com

Website:

www.houghtonstreetreview.com/index.php/conference

© 2026 International Online Conference on Multidisciplinary Academic Research. All Rights Reserved.

Editor-in-Chief:

Dr. Ewelum Johnson Nnadi

Managing Editors:

1.Harold Jan R. Terano

2.Dr. Mandakini Singla

3.Massoud Kaykhaii

qilish esa kamroq uchraydi. Bu fikr ehtiyotkorona bildiriladi va qo‘shimcha adabiyotlar ko‘rib chiqilsa, aniqlashtirilishi kerak.

Tahlil uchta sotsiologik-metodik savolga tayanadi: (1) asar qaysi ijtimoiy sharoit va ehtiyojdan paydo bo‘ldi; (2) matn ichida qaysi ijtimoiy tiplar, ziddiyatlar va muammolar ifodalanadi; (3) asar jamiyatda qanday vazifa bajardi va qanday qabul qilindi. Asar yaratilgan davrda Buxoro amirligi Rossiya imperiyasining ta’siri ostidagi davlat edi. Jamiyat tuzilmasida amir va saroy amaldorlari, ulamo va mudarrislar, savdogarlar, hunarmandlar va dehqonlar alohida ijtimoiy guruhlar sifatida mavjud edi. Ta’lim asosan madrasalar zimmasida bo‘lib, an’anaviy ta’lim tizimi islohot talablari bilan to‘qnashmoqda edi. Shu sharoitda yosh ziyolilar qatlami, jadidlar shakllandi. Ular bir tomondan Sharq ta’limi an’anasidan chiqqan, ikkinchi tomondan Istanbul va boshqa markazlardagi yangi g‘oyalar bilan tanishgan. Fitrat ana shu qatlam vakili bo‘lib, 1909–1913-yillar atrofida Istanbulda o‘qigan

Burdye nazariyasiga ko‘ra, yozuvchining ijtimoiy mavqei uning asarini shakllantiruvchi omillardan biri. Fitrat “ikki dunyo orasidagi ziyoli” mavqeida edi: Buxoro madrasa muhitida tarbiyalangan, lekin Istanbulda zamonaviy ta’lim va fikr erkinligini ko‘rgan. Bu mavqe unga ichki tanqid va tashqi taqqoslash imkonini bergan degan faraz ilgari suriladi.

Asar sayohat bayoni va suhbat janrlari chegarasida turadi. Sayohat shakli kuzatuvchiga tashqaridan baho berish imkonini beradi, suhbat esa turli qarashlarni yonma-yon qo‘yadi. Markaziy badiiy usul, ya’ni Buxoroni hind sayyohi nigohi bilan ko‘rsatish uchta ijtimoiy vazifa bajarishi mumkin deb faraz qilinadi.

Birinchisi, begonalashtirish: mahalliy kishi ko‘nikib qolgan holatlar tashqi kuzatuvchi ko‘zida g‘ayrioddiy ko‘rinadi (ruscha formalistlar bu usulni “ostranenie” deb atagan). Ikkinchisi, mustamlaka kontekstining ishorasi: sayyoh Hindistondan, ya’ni mustamlaka ostidagi yurtdan keladi, bu kuzatishga qo‘shimcha ma’no berishi va Sharq xalqlarining umumiy taqdiri mavzusini ochishi mumkin. Uchinchisi, tanqidni shaxsiy hukm emas, kuzatuvchi xulosasi shaklida berish, bu esa tanqidiy matn uchun himoya vazifasini bajarishi mumkin.

Jadid adabiyotida ijtimoiy muammolar ko‘pincha ta’lim, ma’naviy qoloqlik, boshqaruv va tashqi qaramlik chizig‘ida muhokama qilinadi. “Bayonoti sayyohi hindi” da ham ta’lim tizimining hayotdan uzilganligi, boshqaruvdagi adolatsizlik va jaholatning qaramlik xavfi ochib berilgan.

Tanqid bilan birga asarning ijobiy idealini ham aniqlash zarur: ilm, yangi usul maktab, milliy o‘zlik kabi g‘oyalar qay darajada ochiq ifodalangani Sotsiologik metod nuqtai nazaridan asosiy savol: asarda ziddiyat ma’rifat va jaholat o‘qida quriladimi yoki iqtisodiy-tabaqaviy manfaatlar to‘qnashuvi ham ko‘rsatiladimi. Birinchi holat jadid ongining xarakterli belgisi deb baholanishi mumkin.

Sotsiologik metod asarning ijtimoiy ildizi va vazifasini yaxshi ochadi, ammo uning ham chegarasi bor. Birinchidan, u asarning badiiy-estetik qimmatini to‘liq tushuntirmaydi: bir xil ijtimoiy sharoitda ko‘p asar yozilgan bo‘lsa-da, nega aynan shu matn adabiy hodisaga aylangani faqat ijtimoiy omil bilan izohlanmaydi. Ikkinchidan, ijtimoiy tiplarni matn dalilisiz belgilash xavfi bor: personaj “tip” deb talqin qilinsa, uning individual xususiyatlari yo‘qolishi mumkin. Uchinchidan, asarning qabul tarixi bo‘yicha ishonchli manba kam bo‘lsa, qabul haqidagi xulosalar taxmin darajasida qoladi.

Email:

conference@houghtonstreetreview.com

Website:

www.houghtonstreetreview.com/index.php/conference

© 2026 International Online Conference on Multidisciplinary Academic Research. All Rights Reserved.

Editor-in-Chief:

Dr. Ewelum Johnson Nnadi

Managing Editors:

1.Harold Jan R. Terano

2.Dr. Mandakini Singla

3.Massoud Kaykhaii

Xulosa

Sotsiologik metod yordamida “Bayonoti sayyohi hindi” tahlili asarning ikki muhim jihatini yoritadi: u jadid ziyolilarining Buxoro jamiyatiga munosabatini ifodalovchi matn sifatida tug‘ilgani va “begona ko‘z” usuli bu ifodani mumkin qilgan badiiy-ijtimoiy vosita bo‘lgani. Ammo bu xulosalar aniq matniy dalil bilan tasdiqlanganidagina to‘liq ilmiy kuchga ega bo‘ladi. Maqolaning asosiy hissasi asarni sotsiologik metodning aniq savollari (muhit, tiplar, vazifa) asosida tizimli o‘qish rejasini taklif etishidadir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abdurauf Fitrat. Hind sayyohining qissasi. «Sharq yulduzi» jurnali, 1991-yil, 8-son. www.ziyouz.com kutubxonasi. 43-bet.
2. Adabiy turlar va janrlar. 3 jildlik. I jild. – T., 1991. – B. 120.
3. Khalid A. The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia. Berkeley: University of California Press, 1998.
4. Açık F. Özbek Türk Şairi, Yazarı, Dil Bilimcisi ve Düşünürü Fıtrat // KÖK Journal of Social and Strategical Researches, Vol. IV, No. 1, 2002.
5. Lyulka V. Abdurauf Fitrat: the theorist and practitioner of Jadidism // Etnichna istoriya narodiv Yevropy, 2025, No. 76. DOI: 10.17721/2518-1270.2025.76.12.